

**Південно-Західний відділ Російського географічного товариства:
провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання?
(Історіографія проблеми)**

У статті проаналізовано найбільш значущі дослідження дорадянського і радянського періодів, у яких характеризується діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, котре функціонувало в Києві у 1873–1876 рр., зокрема увага зацентрована на ролі та значенні наукового осередку щодо збирання і систематизації етнографічних і статистичних матеріалів. Авторкою зроблена спроба (за оцінками, присутніми у літературі) дати відповідь на питання: вбачали дослідники у Відділі потужне наукове об'єднання чи відводили йому місце провінційного осередку у структурі загальноімперського наукового товариства? Ключові слова: наукове товариство, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, П. Чубинський, етнографічна діяльність, наукова та культурно-освітня діяльність, члени товариства, історіографія.

В статье проанализированы наиболее значимые исследования досоветского и советского периодов, в которых охарактеризована деятельность Юго-Западного отдела Российского географического общества, которое функционировало в Киеве в 1873–1876 гг., в частности внимание акцентировано на роли и значении научной ячейки в собирании и систематизации этнографических и статистических материалов. Автором осуществлена попытка (за оценками, присутствующими в литературе) ответить на вопрос: видели исследователи в Отделе мощное научное объединение или отводили ему место провинциальной ячейки в структуре общеимперского научного общества? Ключевые слова: научное общество, Юго-Западный отдел Российского географического общества, П. Чубинский, этнографическая деятельность, научная и культурно-образовательная деятельность, члены общества, историография.

The article analyzes the most significant researches of pre-Soviet and Soviet periods, characterizes the activities of the South-West of the Russian Geographical Society, which functioned in Kiev in 1873–1876, particular attention is accented on the role and value of a scientific center in the collection and systematization of ethnographic and statistical data. The author attempted (estimated present in the literature) to answer the

question: Did the researchers consider the Centre a powerful scientific association or regard it as the provincial center in the structure of a general scientific society?

Key words: a scientific society, Southwestern Department of the Russian Geographical Society, P. Chubinsky, ethnographic activities, scientific, cultural and educational activities, members of a society, historiography.

Висвітлення діяльності наукових товариств гуманітарного спрямування (історичних, археологічних, краєзнавчих, етнографічних) має важливе значення для цілісного розуміння історико-культурних і наукових традицій народу. До процесу українського національного відродження другої половини XIX ст. активно залучалися і члени Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (далі – ПЗВ РГТ або Відділ), створеного у 1873 р. за ініціативи Старої громади у Києві. Хоча даний культурний осередок проіснував лише до 1876 р., до того ж у складі загальноімперського товариства, він характеризувався досить активною і плідною діяльністю його членів. Тому метою статті є аналіз окремих публікацій, автори яких висвітлювали історію ПЗВ РГТ і давали йому власну оцінку залежно від уподобань, власної громадської позиції тощо.

Історія заснування осередку, наукова та громадська діяльність його членів, зв'язок Відділу з українським громадівським рухом та обставини його ліквідації були об'єктами наукового пошуку дослідників, однак, за історіографічними даними з даного питання, лише декілька науковців розглянули зазначену проблему комплексно. Умовно наявну історіографію можна розділити на такі періоди: дореволюційна, радянська та сучасна, яка, у свою чергу, складається з української й зарубіжної, як зазначає Н. П. Петрук у дисертаційному дослідженні [45, с. 6], а також Л. В. Чорна, виокремлюючи періоди в акумульованні відповідних знань: остання чверть XIX – початок XX ст.; 20-ті – початок 30-х рр. XX ст.; середина 30-х – кінець 80-х рр. XX ст.; сучасний період, започаткований на рубежі 80–90-х рр. XX ст. [73, с. 11]. Безсумнівно, аналізуючи підходи дослідників щодо ролі та значення ПЗВ РГТ, ми, перш за все, враховували напрацювання згаданих вище дослідниць Н. П. Петрук і Л. В. Чорної. Однак спробуємо в означеній статті дати відповідь на питання: чи вбачали дослідники у Київському відділі лише провінційний осередок потужного та розгалуженого загальноімперського товариства, чи все ж таки надавали йому значення самостійного наукового об'єднання етнографічного спрямування?

Дореволюційна історіографія представлена працями Михайла та Олександра Грушевських, П. Житецького, І. Лебединського, В. Науменка, С. Русової, О. Пипіна, І. Стешенка, А. Стороженка, П. Семенова.

Однією з перших публікацій з аналізом діяльності Відділу була замітка, вміщена на шпальтах часопису "Современные известия", у якій стисло характеризувалися звіти осередку за 1873–1876 рр. щодо його дослідницької роботи в галузях етнографії, географії та статистики [31]. Російський історик О. Пипін використав цю статтю для укладення "Этнографии малорусской", яка тривалий час залишалася однією з найбільш змістовних праць [49]. Дослідник досить схвально відгукувався про рівень професійності членів Відділу, зокрема П. Чубинського, якого вважав видатним етнографом свого часу. Праця відомого російського вченого, мандрівника, віце-президента Російського географічного товариства П. Семенова насичена фактологічним матеріалом про діяльність загальноімперського об'єднання, а також містить стислі відомості й про його відділи [26].

Початок ХХ ст. характеризувався зростанням національної свідомості українців і, як наслідок, посиленням інтересу до вивчення історії українського громадівського руху й існування науково-культурних осередків Російської імперії. В "Українському віснику" з нагоди 30-річчя Емського указу опубліковано статтю М. Грушевського [17] (вдруге зі значними доповненнями вона була надрукована вже у радянський час з нагоди 50-річчя вищезазначеного указу [19]). У публікації, поряд із нищівною критикою Емського указу 1876 р., характеризувалася робота ПЗВ РГТ, його роль у розвитку української науки та культури. Проте, як зазначає Л. В. Чорна, вчений дещо перебільшував культурницьке спрямування діяльності членів Київської громади, частина яких складала ядро Відділу [73, с. 13].

Потреба у заснуванні в Києві легальної організації з метою всебічного вивчення України, аналіз культурно-громадської діяльності діячів Відділу, зокрема створення бібліотеки й етнографічного музею, участь у роботі III Археологічного з'їзду представлені у промові на Шевченкових роковинах одного із членів організації, мовознавця П. Житецького. Автор справедливо зазначив, що завдяки створеному Відділу Київ став центром українського руху, наголосив на спільній діяльності ПЗВ РГТ і Київської громади, підкреслив органічну єдність культурно-освітньої діяльності першого з політичним рухом, проаналізував розбіжності у суспільно-політичних поглядах громадівців [25].

С. Русова вважала, що період існування ПЗВ РГТ був однією з "найяскравіших сторінок в історії культурного розвитку Південної Русі", оскільки відкриття Відділу знаменувало собою пробудження самодіяльності суспільства, підйом його економічної діяльності. Завданням осередку С. Русова визначила "всебічне вивчення краю" переважно в контексті етнографічних і статистичних розвідок [56, с. 28, 31]. Дослідниця у

публікації подала список членів Відділу, проаналізувала основні пункти "Положення", на основі якого працював осередок, означила наукові товариства, з якими підтримували тісні стосунки діячі ПЗВ РГТ, охарактеризувала друковану продукцію, вказала на причини закриття об'єднання. У цілому діяльність Відділу характеризувалася активною, плідною, що отримала підтримку з боку населення, а також царської адміністрації; вказувалося на збільшення членів і залучення населення до співпраці з осередком. За твердженням С. Русової, протягом сорока років після закриття ПЗВ РГТ в Україні не було жодного наукового товариства, яке б гідно продовжило розпочату справу.

Зазначені праці були першою спробою ґрунтовно та виважено підійти до оцінки роботи ПЗВ РГТ в Україні. Дані узагальнення історії Відділу відносяться до останньої чверті XIX – початку XX ст., однак це був лише самоаналіз діяльності, здійснений, передусім, самими членами Відділу або особами, наближеними до його витоків [73, с. 11]. Виходячи з цього, оцінки роботи Відділу були досить схвальними, увага акцентувалася лише на його здобутках, а також на факті примусового закриття осередку.

Окрім згаданих робіт, варто виділити праці Л. Білецького, О. Грушевського, О. Русова, С. Русової, І. Стеценка, А. Стороженка, М. Сумцова [3; 16; 20; 50; 55; 62–63; 65], які лише фрагментарно висвітлювали діяльність ПЗВ РГТ у контексті історико-культурологічної проблематики та розвитку українського національного руху у 60–70-х рр. XIX ст., а також роботи Старої громади, діячі якої були активними членами Відділу. Зокрема О. Грушевський досить розгорнуто охарактеризував ПЗВ РГТ на підставі протоколів засідань і щорічних звітів. Дослідник слушно вважав, що відкриття Відділу давало можливість розширити наукову діяльність і залучити фахівців до збирання етнографічного матеріалу, який не обмежувався лише Південно-Західним краєм, а поширювався на всю територію України [16, с. 34–35]. О. Грушевський визначив завдання Відділу як "об'єднання в єдиний живий організм, єдине етнографічне ціле ...України, Гетьманщини, Слобожанщини, Галіції, Буковини, Угорщини" [16, с. 36]. Громадський діяч зацентрував увагу на прагненні членів Відділу з часом перетворити осередок у самостійне "Українське Наукове Товариство", хоча таким планам так і не судилося реалізуватися.

Діяльність етнографічно-статистичної експедиції, очолюваної П. Чубинським, представлені у статті І. Лебединського [36]. Публікація В. Науменка розкриває роботу Відділу через призму просопографічного портрету одного з його активних діячів – О. О. Русова [43]. Однак представлені публікації мали переважно описовий характер і опиралися на незначну джерельну базу.

Особливу наукову цінність становлять звіти про діяльність ПЗВ РГТ за 1873–1875 рр., укладені О. Антеповичем, О. Русовим і П. Чубинським [1; 51; 75–76]. Дані матеріали, перш за все, мають яскраво виражене джерелознавче значення, тому давати їм історіографічну оцінку потрібно вкрай обережно. Окрім того, вони характеризуються відсутністю критичного аналізу діяльності Відділу, позаяк основна увага акцентована на фактажі.

Неабияку джерелознавчу цінність, а відповідно, й історіографічну, становить семитомне видання "Трудов" етнографічно-статистичної експедиції у Південно-Західний край під керівництвом П. Чубинського [66]. Наукові реферати членів Відділу, прочитані ними під час III Археологічного з'їзду у Києві, зібрані у спеціальному двотомному виданні під редакцією О. Уварова [67–68]. Вищезазначені видання засвідчили високий науковий рівень праць провідних діячів Відділу [73, с. 23–24].

Серед матеріалів періодичної преси, яка також вважається нами важливим історіографічним джерелом, значне місце займають публікації провідних членів ПЗВ РГТ у газеті "Киевский телеграф", на шпальтах якої у 1873–1876 рр. друкувалися матеріали та звіти про діяльність Відділу. Про неоднозначне ставлення владних структур до діяльності ПЗВ РГТ йдеться на сторінках газети "Киевлянин"; інтерес до діяльності Відділу виявляла також львівська москвофільська газета "Слово" [73, с. 24].

Вагоме значення для висвітлення практичної діяльності громадівців – членів ПЗВ РГТ має їхня мемуаристика й опубліковані листи. Мемуари як носії самосвідомості окремої особистості, національної пам'яті суспільства, а також як культурно-історичний феномен є важливим джерелом історичного пізнання і об'єктом історіографічного дослідження. Однак до такого виду джерел потрібно підходити особливо критично, оскільки вони містять стихійну, часто необґрунтовану інформацію, мають деякі фактичні помилки, а головне – відображають суб'єктивні думки їхніх авторів. Зокрема, окремі оцінки діяльності Відділу містяться у листах, спогадах і щоденниках Ф. Вовка, М. Драгоманова, О. Кістяківського, О. Русова, С. Русової, Є. Чикаленка [12; 22; 28; 52–53; 57; 72]. Непересічне значення для характеристики діяльності П. Чубинського, М. Драгоманова, П. Житецького, Ф. Вовка, В. Антоновича, П. Куліша, Г. Галагана, М. Лисенка має "Щоденник" О. Кістяківського [28], у якому автор значну увагу приділив діяльності Старої Громади у Києві, розмістив цінний матеріал про напади М. Юзефовича на українофілів, закриття Відділу та вислання з Києва П. Чубинського.

Заснування осередку у Києві та видання газети "Киевский телеграф" представлені у спогадах А. Хатченка [71]. Полеміка, яка загост-

рилася на сторінках "Киевского телеграфа" і "Киевлянина" між громадівцями та реакційними провладними колами, представлені у спогадах О. Левицького [37]. Перелік основних напрямів діяльності членів Відділу протягом 1874–1875 рр., зокрема, видання двох томів "Записок", робота над словником з української мови представлені у спогадах О. Русова [54]. Урочисте відкриття Відділу, проведення одноденного перепису населення, участь у III Археологічному з'їзді, звинувачення членів ПЗВ РГТ у пропаганді українського сепаратизму з боку газети "Киевлянин" подав у своїх спогадах Ф. Волков (Ф. Вовк) [12].

Вже у радянський час були опубліковані спогади М. Білінського, які інформували читачів про участь М. Драгоманова у роботі Відділу [9]. У спогадах С. Русової містяться відомості про внесок діячів Відділу (П. Чубинського, М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова, П. Житецького) у пробудження національної свідомості українського народу [57]. Опрацювання одиниць листування В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Русова [2; 64] дає змогу окреслити громадсько-політичну позицію провідних членів Відділу, встановити причини ліквідації ПЗВ РГТ, визначити внесок членів Відділу у розвиток української науки і культури.

Посилення уваги дослідників до діяльності Російського географічного товариства та його відділів спостерігалось у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. У першу чергу, це праці Г. Житецького, В. Міяковського, О. Рябініна-Скляревського, Б. Шевеліва, М. Яворського, Ф. Савченка та інших, у яких висвітлювалися питання української культури та розвитку громадівського руху в кінці XIX ст. [24; 39–40; 44; 58; 77–79]. Автори праць, дотримуючись ідей класового підходу до розуміння історичних явищ, акцентували увагу не на національних аспектах діяльності Відділу, а на зв'язку громадівського руху з революційним народництвом і пропагандою соціалістичних ідей. Академік М. Яворський на прикладах діяльності громадівців і ПЗВ РГТ доводив, що у центрі проблеми тогочасного революційного руху знаходилося не питання національної культури, а "класові інтереси... трудящих мас" [78, с. 118].

З приводу 50-річчя закриття Відділу побачила світ стаття Г. Житецького, який охарактеризував вплив громадівського руху на роботу ПЗВ РГТ, зазначив основні досягнення і напрями діяльності Відділу, акцентував увагу на стосунках останнього зі слов'янськими товариствами й іншими науковими установами Росії, проте брак архівних документів не дозволив автору подати повний список дійсних членів (Г. Житецький згадував про 166 осіб) [23].

У зазначений період у ряді публікацій знайшли висвітлення окремі напрями наукової і культурно-освітньої діяльності ПЗВ РГТ, зокрема,

проведення III Археологічного з'їзду у Києві, видання етнографічних праць тощо [18; 38; 48]. О. Назаревський вивчив долі окремих діячів Відділу (В. Беренштама, Ю. Цветковського, П. Житецького) [42].

Радянський науковець Ф. Савченко розглядав питання створення, діяльності та причин закриття Відділу, наголошуючи на тому, що за своєю структурою, чисельністю членів, масштабом, напрямками роботи та видавничою справою ПЗВ РГТ був першою спробою організації академічного закладу в Україні. Праці Ф. Савченка цінні джерелознавчою базою, зокрема рядом документів, які, на жаль, наразі вже втрачені [59–60]. Окрема увага у розвідках приділена також функціонуванню "Комісії для статистичного і природничо-історичного опису губерній Київського учбового округу", експедиції, яка проводилася в Україні протягом 1869–1870 рр. під керівництвом П. Чубинського, виданню двох томів "Записок", спробі заснування премії імені М. Максимовича та пропозиції щодо видання творів останнього, відкриття музею і бібліотеки, участі діячів Відділу у роботі III Археологічного з'їзду, спробі відновлення роботи осередку у вигляді Південного Відділу.

Водночас, як зазначає Н. П. Петрук, у працях Ф. Савченка не знайшли широкого висвітлення етнографічні, економічні та статистичні аспекти діяльності членів Відділу, фрагментарно аналізувалася робота у галузі історії, географії, природознавства, освіти та мовознавства. Автор описав зв'язки Відділу з іншими науковими товариствами, при цьому приділяючи недостатньо уваги його зв'язкам з іншими відділами Російського географічного товариства та зарубіжними товариствами, участі діячів осередку в міжнародній географічній виставці у Парижі тощо [45, с. 8].

У 1940–1950-ті рр. дослідження історії Відділу майже припинилося, виключенням є ґрунтовна інформативна монографія президента Всесоюзного географічного товариства Л. С. Берга, створена на основі опрацювання нових архівних джерел [4], а також декілька статей зі схвальними оцінками роботи Київського осередку [5–8]. Так, за словами дослідника, сім томів праць ПЗВ РГТ, видані під редакцією П. Чубинського Західною етнографічно-статистичною експедицією, організованою для вивчення життя народів Білорусії, Литви й України, становлять собою зібрання цінних матеріалів з етнографії та статистики українців, євреїв і поляків, які проживали на зазначених територіях. Окрім того, у матеріалах уміщено три карти ("південно-руських нарідів і говорів", єврейського населення краю і розселення католиків), народні уявлення про сонце, місяць, небо, землю, різноманітні вірування, забобони, приказки, загадки, магію, звичаї, обряди (родини, хрестини, весілля, похорони, пісні ліричні, сімейні, побутові та жартівливі), народні юридичні звичаї тощо [4, с. 157].

Особливе місце в історіографії проблеми займає стаття О. Кравця зі змістовними даними про заснування Відділу, проведення одноденного перепису населення міста Києва, участь його діячів у III Археологічному з'їзді, підтримання міжнародних зв'язків. Так, дана публікація відзначається зверненням автора до нових архівних джерел і матеріалів періодики кінця XIX ст. (Центрального державного історичного архіву України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, газет "Киевлянин" і "Киевский телеграф"). Окрім того, у статті проаналізовано публікації членів Відділу з економіки, надруковані у двох томах "Записок" [33]. Характеристика газети "Киевский телеграф" (друкований орган Відділу), аналіз програм, складених М. Зібером, П. Чубинським і О. Русовим для збирання статистично-економічних та етнографічних відомостей, представлені у працях Л. Корнійчук, А. Волощенко, у написанні яких також була використана ґрунтова джерельна база [30, с. 97–124; 13, с. 118–123]. Висвітлення економічної платформи газети "Киевский телеграф" стало предметом дослідження Т. Кота [32]. У праці В. Міяковського проаналізовано причини закриття Відділу [41, с. 355–371].

У журналах було опубліковано ряд ювілейних розвідок А. С. Харченка, присвячених 100-річчю з дня заснування Відділу товариства у Києві, проте інформація, вміщена у статтях, була загальновідомою [69–70].

У цілому публікаціям 1950–1980-х рр. притаманні оцінки українського руху кінця XIX ст. як "ліберально-буржуазного", у тому числі й роботи ПЗВ РГТ. У цей час з'явилися розвідки про наукові зв'язки Російського географічного товариства з Київським відділом із досить детальним аналізом окремих праць членів Відділу [14–15; 74].

Н. П. Петрук слушно виділила окрему групу літератури, яку складають праці, присвячені діяльності активних членів ПЗВ РГТ [45, с. 11–13]. Проте, на нашу думку, біографічні дослідження про цих діячів є занадто широким історіографічним тлом, яке не завжди містить оцінку роботи Відділу, а характеризує багатогранну діяльність визначних українських етнографів і громадських діячів кінця XIX ст. У таких публікаціях містяться окремі згадки про входження цих осіб до складу осередку, їхню роботу в цьому напрямку без ґрунтового дослідження власне діяльності та значення самої організації. Окрім зазначеного, перелік таких персоналій, у тому числі менш відомих широкому загалу, є занадто широким. У цілому така література має як велике фактологічне поле, так і недостатню глибину з огляду на аналізовану нами проблематику діяльності ПЗВ РГТ.

Так, біографічний нарис із життя П. Чубинського подано у розвідках О. Куницького, який, окрім того, проаналізував причини закриття Відділу, а також зміст семи томів "Трудов", де були зафіксовані результати

етнографічно-статистичної експедиції під його керівництвом [34–35]. Особливої уваги заслуговують праці В. Плачинди, присвячені П. Житецькому, його внеску у діяльність Відділу (зокрема, проаналізовано промову з приводу смерті М. Максимовича, пропозиції щодо видання його творів тощо) [46–47]. Біографічним даним з життя О. Русова присвячена праця А. Катренка [27]; творчий шлях відомого українського письменника-класика М. Старицького, у тому числі його участь у роботі Відділу, організація разом з М. Лисенком Товариства українських сценічних акторів стали темою дослідження М. Комишанченка [29, с. 19]; предметом наукового пошуку Т. Булата був життєвий і творчий шлях видатного українського композитора, одного з активних діячів Відділу, М. Лисенка [10, с. 43]. Аналіз теоретичного дослідження української народної музики М. Лисенком, участь композитора у роботі III Археологічного з'їзду представлені у праці З. Василенка [11, с. 68–69]. Активна фольклористична діяльність членів Відділу представлені у працях О. Дея і М. Сиваченка [21, с. 13, 23, 137–138; 61, с. 148–149, 387].

Таким чином, історики радянського часу зосередили увагу на дослідженні проблем заснування Відділу, вивченні його культурно-громадської діяльності, зокрема, створення музею та бібліотеки, участь членів осередку у III Археологічному з'їзді, заснування премії імені М. Максимовича, аналізу наукової діяльності (зазначимо, що дослідники основну увагу зосередили тільки на етнографічній, економічній і статистичній діяльності). Значне місце відводилося дослідженню міжнародних зв'язків Відділу, вивченню економічної платформи періодичного органу (газета "Киевский телеграф"), постатям таких видатних діячів Відділу, як В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, М. Старицький і П. Чубинський [45, с. 15].

Отже, аналіз перших публікацій про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, зокрема створених активними його членами, а також громадськими діячами, які стояли біля його витоків (братів Грушевських, П. Житецького, І. Лебединського, В. Науменка, С. Русової, О. Русова й ін.), засвідчує досить прихильне ставлення цих осіб до згаданого наукового осередку в Україні, відведення йому вагомої ролі не лише в суто етнографічній і статистичній галузях, а й загалом в українському національному русі, підкреслює вплив Відділу на посилення національної самосвідомості українського народу. Перші дослідники історії осередку, незважаючи на нетривалий період існування ПЗВ РГТ, відзначали можливість його перетворення (за сприятливих суспільно-політичних умов) на самостійне наукове товариство з досить широкою програмою діяльності. Науковці радянського періоду, вивчаючи безпосередньо наукову діяльність ПЗВ РГТ,

відводили йому значно скромніше місце, розглядаючи осередок лише як один із структурних елементів загальноімперського наукового товариства, та зараховуючи історію Київського відділу до єдиного "ліберально-буржуазного" руху на Україні у другій половині XIX ст.

Література

1. Антепович А. Д. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 год / А. Д. Антепович. – К., 1876. – 46 с.
2. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава : НТШ, 1937.
Т. 1 : Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 pp.). – 1937. – 442 с.
3. Белецкий Л. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / Л. Белецкий // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 53–57.
4. Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. 1845–1945 / Л. С. Берг. – 2-е изд. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – 263 с.
5. Берг Л. С. Географическое общество за 95 лет / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1941. – Т. 75. – Вып. 3. – С. 335–352.
6. Берг Л. С. Географическое общество за 100 лет. (1845–1945) / Л. С. Берг // География в школе. – 1947. – № 1. – С. 1–8.
7. Берг Л. С. Летопись Географического общества за 1845–1945 годы / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1946. – Т. 78. – Вып. 1. – С. 25–90.
8. Берг Л. С. Столетие Географического общества. (1845–1945) / Л. С. Берг // Природа. – 1945. – № 6. – С. 78–88.
9. Білінський М. З минулого пережитого: 1870–1888 pp. / М. Білінський // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 117–132.
10. Булат Т. Микола Лисенко / Т. Булат. – К., 1973.
11. Василенко З. І. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / З. І. Василенко. – К., 1972. – С. 68–69.
12. Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков. – М. : Типография П. П. Рябушинского. – 18 с.
13. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А. К. Волощенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 222 с.
14. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – К. : Наукова думка, 1964. – 248 с.
15. Горленко В. Ф. Перша етнографічна програма на Україні / В. Ф. Горленко // Народна творчість і етнографія. – 1957. – № 4. – С. 18–26.
16. Грушевский А. Из жизни украинского кружка 1870-х годов / А. Грушевский // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 33–39.
17. Грушевский М. С. Позорной памяти / М. С. Грушевский // Украинский Вестник. – 1906. – Ч. 1. – С. 39–41.

18. Грушевський М. П'ятдесят літ "Исторических песен малорусского народа" Антоновича і Драгоманова / М. С. Грушевський // Україна. – 1924. – № 2–4. – С. 97–109.
19. Грушевський М. С. Ганебній пам'яті / М. С. Грушевський // Україна. – 1926. – № 4. – С. 21–26.
20. Грушевський О. З життя Київського українського гуртка в 1870–1874 рр. / О. Грушевський // Основа. – 1915. – Кн. 1. – С. 107–112.
21. Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики / О. І. Дей. – К., 1975.
22. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877) // Літературно-публіцистичні праці : в 2 т. / М. П. Драгоманов. – К., 1970. Т. 2. – 1926. – С. 151–288.
23. Житецький Г. П. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві / Г. П. Житецький // Україна. – 1927. – № 5. – С. 31–36.
24. Житецький Г. Олександр Олександрович Руссов / Г. Житецький // Україна. – 1926. – № 1. – С. 182–186.
25. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV. – С. 177–189.
26. История полувековой деятельности Императорского Российского Географического Общества / сост. П. П. Семенов. – СПб., 1896.
27. Катренко А. М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) / А. М. Катренко // Український історичний журнал. – 1967. – № 2. – С. 128–132.
28. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) : в 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К. : Наукова думка, 1994. Т. 1 : 1874–1879. – 1994. – 647 с.
29. Комишанченко М. П. Михайло Старицький / М. П. Комишанченко. – К., 1968.
30. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. / Л. Я. Корнійчук. – К. : Видавництво КДУ, 1971. – 253 с.
31. Корреспонденция о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества // Современные известия. – 1881. – № 53. – С. 38–40.
32. Кот Т. П. Економічна платформа газети "Киевский телеграф" / Т. П. Кот // З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С. 76–97.
33. Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства / О. М. Кравець // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 2. – С. 60–66.
34. Куницкий А. К столетию первой экспедиции Русского Географического общества на Украину / А. Куницкий, Е. Чубинская // Известия Всесоюзного географического общества. – 1971. – Т. 103. – Вып. 2. – С. 154–159.

35. Куницкий А. С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839–1884) / А. С. Куницкий // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 77–86.

36. Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839–1884) / И. Лебединский // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 34–38.

37. Левицький О. Українці у приймах в чужій часописі (Згадка з минулого) / О. Левицький // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 57–63.

38. Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава : Український науковий інститут. Серія мемуарів, 1933. Т. 2. – 1933. – 485 с.

39. Міяковський В. Записка 1874 року про український рух / В. Міяковський // Архівна справа. – Кн. 2–3. – 1927. – С. 21–29.

40. Міяковський В. Звільнення М. П. Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна. – Кн. 2–3. – 1926. – С. 90–96.

41. Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадянські рухи дев'ятнадцятого століття. Новітня українська література / В. Міяковський. – Нью-Йорк, 1984. – С. 355–371.

42. Назаревський О. До історії Київської Громади 1870-х рр. / О. Назаревський // За сто літ. – 1930. – Т. 31. – Кн. 5. – С. 208–212.

43. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 32–48.

44. Н-ін Г. Сторінки з історії "українського питання" / Г. Н-ін // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 175–189.

45. Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 / Петрук Наталія Павлівна. – К., 2001.

46. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К., 1987. – С. 79–86.

47. Плачинда В. П. П. Г. Житецький / В. П. Плачинда // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 4. – С. 68–70.

48. Про Київський Археологічний З'їзд 1874 р. // Україна. – 1928. – № 4. – С. 160–162.

49. Пыпин А. Н. История русской этнографии : в 3 т. / А. Н. Пыпин. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1891.

Т. 3 : Этнография малорусская. – 1891. – 424 с.

50. Русов А. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / А. Русов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39–42.

51. Русов А. Деятельность Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1 полугодие его существования / А. Русов. – К., 1873. – 14 с.

52. Русов А. А. Как я стал членом Громады / А. А. Русов // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40–49.

53. Русов А. Несколько слов о значении трудов и творчества Н. В. Лысенка для малорусского народа / А. Русов // Киевская Старина. – 1903. – № 10–12. – С. 9–12.
54. Русов О. Спомини про празьке видання "Кобзаря" / О. Русов // Україна. – 1907. – № 2. – С. 125–136.
55. Русова С. В. Б. Антонович / С. Русова // Русская мысль. – 1909. – № 4. – С. 48–69.
56. Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества / С. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–39.
57. Русова С. Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.) / УАН. Історична секція. – К. : Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 129–138.
58. Рябінін-Склярєвський О. Київська громада 1870-х / О. Рябінін-Склярєвський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 144–162.
59. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років / Ф. Савченко. – Х. – К. : Держвидав України, 1930. – 415 с.
60. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1860–1876 років / Ф. Савченко // Україна. – 1929. – № 1–2. – С. 144–162.
61. Сиваченко М. Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки / М. Є. Сиваченко. – К., 1974.
62. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства / А. В. Стороженко. – К., 1912.
63. Стешенко І. Українські шестидесятники / І. Стешенко. – К., 1908.
64. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні: 1862–1884 рр. / К. Студинський ; ВУАН. Комісія Західної України. – Х. : Пролетар, 1931. – 604 с.
65. Сумцов Н. Ф. Памяти П. П. Чубинского / Н. Ф. Сумцов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 31–33.
66. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским : в 7 т. – Вып. 1. – Т. 1 : Верования и суеверия малорусского народа. – СПб. : Типография Майкова, 1872 ; Вып. 2. – Т. 1. Пословицы и загадки. – СПб. : Типография Майкова, 1877 ; Т. 2: Сказки. – СПб. : Типография Майкова, 1878 ; Т. 3 : Обычаи и обряды по временам года (народный дневник). – СПб. : Типография Майкова, 1872 ; Т. 4 : Песни обрядовые. – СПб. : Типография Майкова, 1877 ; Т. 5 : Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. С дополнением (сборник Н. Костомарова). – СПб. : Типография Майкова, 1874 ; Т. 6 : Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – СПб. : Типография Майкова, 1879 ; Вып. 1. – Ч. 1. – Т. 7. Евреи Юго-Западного края. – СПб. : Типография Майкова, 1872 ; – Вып. 1. – Ч. 2. –

Т. 7: Поляки Юго-Западного края. – СПб. : Типография Майкова, 1872 ; Вып. 2. – Т. 7 : Малоруссы Юго-Западного края (статистика, сельский быт, язык). – СПб. : Типография Майкова, 1873.

67. Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. / под ред. А. С. Уварова. – К., 1878. – Т. 1. – 352 с.

68. Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. / под ред. А. С. Уварова. – К., 1878. – Т. 2. – 264 с.

69. Харченко А. С. К 100-летию со дня открытия первого отделения Русского географического общества на Украине / А. С. Харченко // Известия Всесоюзного географического общества. – 1974. – Т. 106. – Вып. 3. – С. 257–260.

70. Харченко А. С. 100-летие Географического общества на Украине / А. С. Харченко // Географічні дослідження на Україні. – 1975. – Вип. 4. – С. 237–246.

71. Хатченко А. Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель / А. Хатченко // Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 94–111.

72. Чикаленко Е. Х. Спогади: 1861–1907 / Е. Х. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.

73. Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Чорна Ліана Володимирівна. – Ізмаїл, 2005.

74. Чубинская Е. П. Памяти П. П. Чубинского (27.I.1839–26.I.1884) / Е. П. Чубинская // Известия Всесоюзного Географического Общества. – 1965. – Т. 97, № 1. – С. 39–45.

75. Чубинский П. П. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 год / П. П. Чубинский. – К., 1874. – 38 с.

76. Чубинский П. П. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1874 год / П. П. Чубинский. – К., 1875. – 43 с.

77. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності у році 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – К. : Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 11–16.

78. Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 114–153.

79. Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1928. – № 1–2. – С. 93–113.